

Психологічні аспекти підготовки співробітників ОВС до застосування вогнепальної зброї в екстремальних умовах

Ефективність боротьби зі злочинністю і охорони громадського порядку багато в чому залежить від психологічної підготовки співробітника ОВС до дій в екстремальних умовах.

Прикро, але в програмі навчання рядового і начальницького складу ОВС України дисципліни психологічної підготовки співробітників до дій в екстремальних умовах немає. І це не дивлячись на те, що 50 % своїх службових ситуацій співробітники слідчих органів вважають потенційно екстремальними, міліції громадської безпеки відповідно 52 %, кримінальної міліції – 60 %, а спецпідрозділів – 64 %¹. Отже, екстремальні й потенційно екстремальні ситуації у процесі життєдіяльності для багатьох співробітників ОВС стали скоріш нормою, ніж виключенням з правил.

Проте, чи насправді готові люди виконувати свої службові обов'язки у ситуаціях, коли життя та здоров'ю загрожує небезпека? За даними В.Г. Андросюка більшість опитуваних (приблизно 70 %) орієнтуються на тактику попередження і уникнення ситуацій, які можуть негативно вплинути на їх фізичний або психологічний стан. Отже, існує велика ймовірність того, що при виникненні екстремальної ситуації співробітник ОВС буде займатися не вирішенням проблеми, а забезпеченням власної безпеки². Необхідно також врахувати, що дане опитування проводилося серед співробітників, які мають стаж роботи в ОВС більше трьох років. Люди з певним досвідом і більш-менш стійкими сформованими життєвими настановами і цінностями психологічно не готові до дій в умовах, коли їх життя і здоров'ю загрожує небезпека.

Не дивлячись на ці прикрі факти, частка психологічних дисциплін для слухачів факультету управління Національної Академії внутрішніх справ у 1996 р. складала всього 3,3 % учбового часу. Але навіть ці години в поточному році було скорочено,

Юрченко Андрій Володимирович — молодший науковий співробітник, старший лейтенант міліції.

і тенденція до скорочення годин, на жаль, зберігається. Порівняємо: частка психологічних дисциплін в Академії поліції США складає 30 % від загального учбового часу. Слухачі вивчають спецкурси з проблематики ситуацій: "Тактика патрулювання, пов'язаного з підвищеним ризиком", "Психологічні умови застосування сили", "Управління стресом", "Психологічне здоров'я співробітника поліції", "Сімейні проблеми офіцера поліції". У Росії ще чотири роки тому відповідно до наказу міністра внутрішніх справ № 114 від 12 квітня 1994 року психологічну підготовку виділено як самостійну учбову дисципліну. Були конкретно визначені теми і кількість лекційних годин, семінарських і практичних занять. До них увійшли: "Прийоми, способи мобілізації співробітників спецназу МВС на рішення бойових завдань", "Тактика ведення переговорів", "Система знімання післястресових станів", "Знімання больового синдрому впливом на біологічно активні крапки" і т.ін.³ В Україні ж проблема психологічної підготовки співробітників міліції, бійців спеціальних моторизованих військових частин міліції і спецпідрозділів внутрішніх військ до дій в екстремальних умовах почасти вирішується офіцерами-ентузіастами на аматорському рівні.

Таким чином, якісна підготовка співробітника ОВС неможлива без добре поставленої психологічної підготовки в навчальних закладах МВС і у місцях проходження служби. Інакше кажучи, без належної уваги до неї зараз в майбутньому ми ризикуємо опинитися у ситуації, коли зростаючому професіоналізму злочинного світу нам нічого буде протиставити.

Важливою складовою психологічної підготовки співробітників ОВС до дій в екстремальних ситуаціях є підготовка до використання зброї.

Уявимо ситуацію: співробітнику, щоб запобігти злочину, слід використати зброю на ураження. Відомо, які для цього технічні дії йому необхідно зробити (дістати пістолет з кобури, дослати патрон у патронник і т.д.). Але є ще і така рушійна складова, яка змушує людину вистрілити в собі подібну. Саме тому, на наш погляд, першим елементом психологічної підготовки повинно бути розуміння мотивації використання зброї.

Мотивами використання зброї найчастіше є такі:
прагнення захистити своє життя;

прагнення захистити життя інших людей;
прагнення не дозволити злочинцю уникнути покарання;
прагнення загобігти суспільно-небезпечному вчинку.

Головним мотивом є прагнення захистити своє життя. Іншими мотивами, які відіграють роль навіть у ситуаціях, коли немає прямої загрози життю співробітника, він керується при виконанні своїх службових обов'язків.

Якщо співробітник психологічно не готовий застосувати зброю на ураження, то він її не застосує, яким би він мотивом не керувався. Виходячи з цього, важливим елементом психологічної підготовки повинно бути підвищення психологічної готовності співробітника міліції до застосування мір примусу, у тому числі і вогнепальної зброї.

Психологічна готовність складається з багатьох умов, які залежать одна від одної. Провідною, базовою, безумовно, є знання співробітником своїх прав по застосуванню мір примусу. Якщо співробітник не буде впевнений у юридичній правоті своїх дій, існує велика ймовірність його відмовлення від застосування зброї на ураження як варіанту адекватного реагування на злочинні дії. Карна відповідальність за перевищення влади, яке спричинило загибель людей, у нас в країні вища, ніж карна відповідальність за злочинну бездіяльність. Через це співробітник, який застосовує зброю, повинен бути впевнений у правильності рішення, що він приймає. І ця впевненість повинна базуватися не на інтуїції, а на твердому знанні всіх законодавчих актів, положень уставу, що регламентують застосування зброї. Знання своїх прав із застосуванням мір примусу є основою прийняття рішення! Однак рядовий склад підрозділів міліції слабо орієнтується у правових аспектах даного питання, яке є життєво важливим для нього. Основна причина, можливо, в тому, що керівники підрозділів на місцях не приділяють належну увагу питанням службової підготовки і, в першу чергу, вивченню керівних документів з правових основ застосування мір примусу, не проводять детального розбору кожної екстремальної ситуації, особливо таких з них, де застосовувалась зброя. Відомий випадок, коли співробітник патрульно-постової служби міліції (ППСМ), перш ніж заступити на чергування, заїхав додому, де й залишив свою табельну зброю. На питання, навіщо він це зробив, сержант відповів, що

так спокійніше. Мовляв, навряд чи він її застосує, а за втрату його можуть покарати ув'язненням. І це не дивлячись на те, що ППСМ займає перше місце серед служб, де працівники отримали фізичні ушкодження при виконанні службових обов'язків, і третє місце за кількістю загиблих співробітників⁴.

Результати дослідження, яке проводилось у м. Москві з метою вивчення певних умов, обставин і результатів стрільби з пістолета співробітниками міліції, показали, що в 93,1 % випадках зброя застосовувалась на вулицях міста, в 3,2 % – в приміщеннях, в 3,7 % – на дорозі поза населеного пункту⁵. За цих обставин кожна помилка може призвести до жертв серед за-конослухняних громадян. Тому співробітник повинен бути впевненим не лише в юридичній правоті використання зброї, але й у тому, що куля дійсно вразить ціль, а не зачепить випадкового перехожого. Таким чином, наступною умовою психологічної готовності до застосування зброї є наявність у співробітника твердих і глибоких знань, впевненості, набутих навичок і вмінь з експлуатації і використання своєї табельної та штатної зброї. За результатами опитування співробітників ОВС, що проводилося з метою вивчення недоліків з бойової підготовки, переважна більшість респондентів висловила пропозиції щодо необхідності приділяти більше уваги підготовці співробітників до застосування вогнепальної зброї, набуття навичок володіння табельною зброєю⁶. Порівнюючи ці дані з даними, що наводились на початку статті, можемо припустити, що існує зв'язок між психологічною неготовністю більшості співробітників ОВС до дій в умовах, коли їх життю або здоров'ю загрожує небезпека, саме з невпевністю у своїх навичках володіння вогнепальною зброєю. Психологічна готовність у рівній мірі залежить від їх знання своїх повноважень, прав застосування сили і від наявності технічних навичок і умінь з використання своєї зброї, впевненості щодо неї.

Але ювелірна техніка стрільби по цілям, які рухаються, та відмінне знання своїх прав по застосуванню мір примусу не мають ніякого значення при відсутності у співробітника міліції високорозвинених професійних психологічних якостей: швидкості й гнучкості мислення, самостійності, ініціативності, впевненості в собі, рішучості, схильності до розумного, виправданого

ризик, самоконтролю, психологічної стійкості. "Що толку від гострого меча, якщо він в руках боягуза!" – так каже старе прислів'я.

Дослідження, які були проведені американськими психологами під час другої світової війни, показали, що індивідуальна неспроможність в бою при наявності добрих суто технічних навичок, "є результатом повної непоінформованості бійця щодо психологічної реальності бою"⁷, а також відсутності у нього високорозвинутих професійних психологічних якостей. Троє із чотирьох солдат пасивні на полі бою! Отже, головними завданнями внесення елементів психологічної підготовки до планових занять є такі:

для безпосереднього керівництва: отримання психологічних характеристик своїх підлеглих (очікування, що переживається, рівень бадьорості, особисті взаємовідносини між учасниками ситуації, яка розігрується, реакція на непередбаченні ситуації, прояви особистої ініціативи);

для підлеглих: участь у тренуваннях, навчаннях, які по силі стресового впливу максимально наближені до реальних умов.

Професійні психологічні якості, які необхідні співробітнику для прийняття рішення щодо застосування зброї, формуються і вдосконалюються на протязі життя у повсякденному побуті, при проведенні планових занять з бойової та гуманітарної підготовки і при виконанні службових обов'язків.

Важливо створити такі умови, які по силі психологічного впливу на співробітників були б максимально наближені до реальних (наявність стресогенної ситуації і дефіциту часу). Розглянемо це на прикладі підготовки снайпера.

Відомо, що при проведенні спеціальних операцій снайпери, які працюють поодинокі, включені в загальну радіомережу. Співробітник, якому для успішного виконання завдання необхідні повна зосередженість і відсутність подразнюючих зовнішніх факторів, змушений слухати всі радіопереговори, очікуючи команди на відкриття вогню. Почасти таку команду снайперу дають в найостанніший момент, коли інші можливості вирішення надзвичайної ситуації вичерпані. Таким чином, снайперу створені всі умови для неточного пострілу: тривожне тривале очікування, одноманітна поза, яка викликає затерплення кінцівок, наявність зо-

вншніх подразнюючих факторів, штучно створений дефіцит часу і, як наслідок, зростаючий "острах помилки" . Крім того, нечитання розпорядження, що віддає керівництво перед спеціальною операцією і в ході її проведення, можуть викликати у снайпера почуття невпевненості у тому, що керівництво у випадку ускладнень не перекидає відповідальність на виконавця. Таким чином, реальна стрільба дуже відрізняється від виконання звичайних вправ у стрілецькому тирі. Отже, щоб снайпер ефективно працював у будь-якій обстановці, необхідно поступово ускладнювати йому умови вправ при проведенні стрілецьких тренувань, вводячи різноманітні фактори, що заважають і відволікають від виконання поставленого завдання.

Жодна реальна сутичка ніколи не повторить жодної стрілецької вправи. Тому необхідно готувати співробітника до несподіванки. Цій цілі найбільш відповідають вправи, які виконуються в інтерактивному тирі і лабіринті Хогана.

Інтерактивний тир – це екран, на який проектується зображення ситуацій, можливих при виконанні певних службових обов'язків (патрулювання, перевірка на дорогах, захват і т.ін.). В основу відеопрограм покладені ситуації, що раніше мали місце в дійсності і призвели до тяжких наслідків (загибель або поранення співробітника). За умовами виконання вправ учень має бути озброєний лазерним пістолетом, що імітує табельну зброю. При відтворенні ситуації на екрані тирю співробітник оцінює її за ступенем небезпеки і приймає рішення. Причому не завжди це може бути рішенням на користь застосування зброї. Регулярні тренування в інтерактивному тирі дозволяють запрограмувати співробітника на підсвідомому рівні на певні дії за певних умов. При виникненні екстремальної ситуації, схожої з тією, яка відпрацьовувалась у тирі, зменшується час оцінки обстановки і прийняття рішення, тобто підвищується психологічна готовність співробітника.

Тир оснащений приладами об'єктивного контролю. Після виконання вправ керівник групи, де проводяться заняття, розбирає кожну задану ситуацію, вказуючи на недоліки і помилки.

Лабіринт Хогана являє собою ділянку стрільбища, на якому наочно відображені типові ситуації, де співробітник ОВС застосовує зброю на ураження без попередження і попереджувального

пострілу. Він складається із блоків, кожен з яких – це макет ділянки місцевості з певною ситуацією.

Мішенна обстановка з'ємна і взаємозамінна. Це дозволяє створювати ситуації з різною кількістю "учасників", різним їх розташуванням, озброєнням і ролями, і, як наслідок, з різним ступенем небезпеки. Лабіринт Хогана оснащений акустичною системою, що відтворює у записі характерний звуковий фон ситуації, яка відпрацьовується (гомін вулиці, крики людей, звуки пострілів, команди і т.ін.) Це дозволяє максимально наблизити учбову ситуацію до бойової за психологічним впливом на співробітника.

При проведенні занять з тактико-спеціальної підготовки програються ті ж ситуації. До них додаються ті, які неможливо відпрацьовувати у повному обсязі у тирі або на стрільбищі. Наприклад, перевірка документів на дорогах і огляд автомашин. Під час готування до подібних занять необхідно звернути увагу на такі моменти. Учні повинні бути озброєнні своєю табельною (штатною) зброєю, спорядженою учбовими боєприпасами. На роль правопорушників запрошуються співробітники іншого підрозділу (служби), по можливості вони повинні бути у цивільному одязі. Керівник заняття ставить окремо завдання учням, які грають ролі правопорушників. Важливим є виконання таких умов. По-перше, співробітник повинен звикати саме до своєї зброї, до її бойової ваги. Він повинен відчувати себе з нею одним цілим. Тільки так разом з вогневою підготовкою можна виховати у співробітника впевненість у своїй зброї. Чим звичніша річ і більше навичок поводження з нею, тим психологічно легше і звичніше використовувати її у випадку потреби. По-друге, при наявності малознайомих, а то й зовсім незнайомих обличч учень менше схильний сприймати виконання вправ як гру зі всіма її умовами. По-третє, учень не повинен знати, яке завдання керівник заняття ставить *"правопорушникам"*. Під час багаторазових тренувань у співробітників виникає недовіра до будь-яких дій порушників і постійне очікування підступу з їхнього боку. В результаті ймовірність виникнення стресогенної ситуації у зв'язку з психологічною неготовністю до можливих протидій з боку порушника істотно зменшується.

У складній обстановці у співробітників і особливо у керівників органів міліції різко зростає персональна (у тому числі юридична) відповідальність за своєчасні і правильні власні дії і дії своїх підлеглих, за практичне виконання службового і громадського обов'язку. Екстремальна ситуація і пов'язані з нею обставини у психологічно невідповідного співробітника викликають типове і негативне явище – "острах помилки": коли він настільки боїться відповідальності за можливу помилку, що віддає перевагу бездії. Острах помилки обумовлюється відсутністю необхідних професійних знань, психологічних якостей, низької психологічної підготовки керівника (співробітника).

У більшості співробітників у критичній ситуації помічено певний стереотип поведінки, котрий залежить від їх рівня професійної підготовки. При високому рівні підготовленості (у тому числі психологічній) такий співробітник у складній обстановці сподівається головним чином "на себе", на своє рішення і вирішення ситуації власними силами і засобами, що, зрозуміло, ґрунтується на знаннях необхідних директивних розпоряджень, певному особистому досвіді. При низькому рівні підготовленості співробітників в аналогічних випадках спостерігається відсутність правильного уявлення про свої обов'язки, досвіду дій у подібних умовах, невпевненість у собі, спроби перекласти відповідальність на когось іншого або на накази "зверху", вияви великого піклування в критичний момент не про те, що необхідно терміново робити, а про те, хто за це буде потім відповідати. Острах помилки – це відсутність самостійних дій. У цьому і полягає психологічне пояснення сутності "острашу помилок", багатьох грубих прорахунків при діях у складних обставинах.

Завданням кожного керівника є допомога співробітникам швидше позбавитися від невпевненості, остраху допущення помилки в критичний момент, розвинути його самостійність. Треба давати підлеглим більш самостійності при проведенні різноманітних занять, навчити самостійно приймати обґрунтовані рішення, щоб в складних обставинах вони могли розраховувати тільки на себе.

В екстремальній обстановці співробітники повинні бути впевнені і в своєму керівникові – це важливий елемент психологічної стійкості колективу. Впевненість підлеглих у керівникові підтримує нерішучість у складній обстановці, боягузтво, спроби

"застрахувати" себе від можливої відповідальності і перекласти її на інших осіб, "неправомірність, несправедливість або аморальність поведінки самого керівника, спроби приховати суттєві прорахунки у роботі. Грубість і некоммунікабельність керівника за законами психологічного зараження у деяких породжують аналогічні негативні прояви, а у більшій половині підлеглих викликають почуття протесту. В цілому це підриває у колективі атмосферу довіри, взаєморозуміння між підлеглими і керівником, висуває між ними емоційно-психологічний бар'єр, що надто небезпечний при необхідності спільних дій у складній обстановці"⁸.

При діях в екстремальних ситуаціях важливого значення набуває проблема глядачів. Вони і в звичайних умовах сковуюче впливають на офіційних осіб, якщо останні не мають певного досвіду дії "на людях". А в складній ситуації "ефект присутності глядачів" часто примушує співробітників виявляти нерішучість, нервувати, діяти з оглядом на громадську думку. До цього треба бути готовим, оскільки не завжди вдається позбавитися від глядачів. Необхідно готувати і проводити спеціальні відкриті тренування, у тому числі навчання, під час яких співробітники міліції поодиночці і групами будуть діяти в присутності глядачів. Як варіант, у ролі глядачів можуть виступати їх колеги, котрі будуть голосно висловлювати свої зауваження і пропозиції у ході виконання вправ тим, хто навчається. Немає іншого способу підготувати співробітників міліції бути психологічно стійкими за інтенсивного психічного впливу з боку зовнішнього оточення, крім як зробити цей вплив звичною нормою.

Важливу роль у системі психологічної готовності співробітника до застосування зброї відіграє імідж правоохоронних органів серед населення, що не варто недооцінювати. Одним з мотивів, що змушує людину йти назустріч смертельній небезпеці, є бажання виправдати довіру і не позбутися авторитету свого підрозділу (служби, структури) в очах свідків або учасників подій. Велике значення для співробітника міліції має відчуття моральної підтримки з боку населення. Але звідки взятися цій підтримці, якщо позитивні образи співробітників правоохоронних органів, створені вітчизняним кінематографом в останній час, можна перерахувати на пальцях однієї руки. А у засобах масової інформації стало вже правилом доброго тону лаяти міліцію. По-

трібна спланована кампанія для підняття й зміцнення авторитету правоохоронних органів. Відповідні пропозиції внесені до Комплексної програми вдосконалення роботи з кадрами і підвищення авторитету міліції, реалізація яких повинна розпочатися вже у 1999 році.

Деякі керівники не розуміють важливості інструктажу, який вони проводять перед тим, як заступити на чергування (перед виконанням службового завдання). Адже під час інструктажу керівник (командир), окрім нагадування обов'язків, *вводить* в оперативну обстановку, змальовує різноманітні ситуації, можливі при виконанні конкретного службово-бойового завдання, і дає настанову на оптимальні дії підлеглих. Накопичений досвід показує, що більшість підлеглих діє саме за алгоритмом, що був запропонований керівником під час інструктажу. Окрім того, у них значно менше часу йде на оцінку обстановки й прийняття рішення, оскільки оцінка подібних умов вже була проведена і варіант рішення був наданий безпосереднім начальником. Грамотно проведений інструктаж також дозволяє знизити психотравмуючі дії екстремальної ситуації, запобігти появі "комплексу вини" і остраху юридичної відповідальності. Співробітник більш спокійно поставиться і до проведення службового розслідування за фактом застосування ним зброї, якщо буде впевнений, що вчинив саме так, як цього вимагав його керівник. Отже, чим грамотніше проведений керівником інструктаж, чим вища психологічна готовність, тим адекватнішими і виваженішими будуть дії співробітника, тим менша вірогідність отримання ним травм або загибелі, а також виникнення психічних розладів після інциденту.

Не менш важливим елементом є самоінструктаж або, за визначенням П.К. Анохіна "випереджаюче відображення", тобто програвання у думці можливих екстремальних ситуацій і своєї поведінки (своїх дій) в них. Самоінструктаж є необхідною умовою успішної діяльності за різноманітних обставин. Найчастіше його застосовують парашутисти, пілоти (особливо льотчики-випробовувачі) і космонавти. Це ті люди, яким на прийняття рішення відводяться подекуди долі секунди і все вирішують психологічна готовність до виникнення подібної ситуації і напрацьований автоматизм дії. Можна навести приклад Л.С. Виготського про двох мандрівників, один з яких знає про

небезпеку на дорозі і завчасно готується, озброюється. Він може хвилюватися дорогою, але при зустрічі з небезпечною ситуацією у нього не виникає стану афекту, оскільки він готовий до адекватного реагування. Абсолютно інакше поводить себе другий мандрівник, який не знає про небезпеку. При нападі у нього може виникнути стан афекту, оскільки він психологічно не готовий до нього, а тому і не готовий адекватно діяти⁹.

Цей приклад було б корисно знати співробітникам правоохоронних органів. Він не складний і повністю залежить від сили уяви. Програвати у думках свої дії можна будь-де, у будь-який час. Але самоінструктаж допоможе підготуватися на психологічному рівні до багатьох несподіванок і сюрпризів, які можуть привнести життя і служба.

Останнім елементом у психологічній підготовці співробітника до застосування зброї є вивчення основ психологічної реабілітації. За даними Дж. Вона, серед поліцейських, які застосували зброю на ураження, приблизно 70 % звільняються з поліції протягом п'яти років, так або інакше пов'язуючи це з негативними психологічними наслідками подібних інцидентів. За даними проведеного психологічного обслідування цієї категорії осіб більше 60 % відзначили значний вплив інцидентів на їх психологічний стан і подальше життя, і лише 35 % не відчували ніяких негативних психологічних наслідків¹⁰.

Багатьох наслідків стресової ситуації вдалося б уникнути, якщо б співробітник знав достовірно на основі прикладів із попереднього використання зброї колегами, що його очікує. Попереджений – значить озброєний. Співробітник повинен знати:

основні симптоми післястресової реакції, котра настає після застосування зброї на ураження;

слідчі процедури, що будуть застосовані відносно нього; заходи психологічної реабілітації щодо нього.

До виникнення подібної ситуації співробітнику необхідно роз'яснити, що слідчі процедури та заходи щодо психологічної реабілітації є обов'язковими для всіх. І ні в якому разі не слід її вважати особистим відношенням до співробітника з боку керівництва і психологічної служби. Керівний (командний) склад, окрім усього вищезазначеного, повинен вміти надавати психоло-

гічну підтримку своєму співробітнику одразу ж після отримання інформації про надзвичайну подію.

На психіку співробітника міліції, який застосував зброю, дуже сильний вплив здійснює ставлення до даного факту його безпосереднього керівництва. Якщо це відношення є бездієвим, або ж негативним, то у співробітника виникає почуття самотності, знедоленості, ізольованості від суспільства, що значно підсилює посттравматичну стресову реакцію і може призвести до необоротних змін у психіці. Найбільш якісне рішення проблеми психологічної реабілітації ми бачимо у тісному співробітництві керівного складу ОВС і практичних психологів у профілактиці, попередженні і ліквідації постстресових станів.

Психологічна реабілітація включає систему заходів щодо відновлення, корекції і компенсації порушених психічних функцій і станів. У план реабілітаційних заходів включаються:

- сеанси релаксації під керівництвом практичного психолога ОВС усіх учасників подій;

- індивідуальні співбесіди з психологом усіх співробітників, які були на місці події;

- проведення дебрифінгу з залученням учасників попередніх ситуацій із застосуванням зброї;

- подальші спостереження і вивчення поведінкових реакцій;

- заняття з психологічної підготовки за тематикою знімання постстресових станів;

- діагностика і індивідуальне тестування;

- організація відпочинку в санаторіях і профілакторіях.

Слід пам'ятати, що відповідальність за підготовку співробітників, у тому числі і за психологічну, несуть в першу чергу безпосередні керівники (командири). Саме вони відповідальні за кожне невиконане завдання, за кожну смерть або поранення свого підлеглого в результаті некваліфікованих дій.

¹ Див.: Андросюк В.Г. Екстремальна ситуація: діяти обережно //Наук. вісник. – 1996. – № 2. – С.191–198.

² Див.: Там же.

³ Див.: Сулягин Т.В. Психологическая подготовка сотрудников отряда специального назначения к действиям в экстремальных ситуациях и их последующая медико-психологическая реабилитация// Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1996. – № 1 (3). – С. 66.

⁴ Див.: Аналітична довідка "Причини та умови отримання тілесних ушкоджень та загибелі працівників органів внутрішніх справ". – К., 1998.

⁵ Див.: Хвастунов А.А., Колюхов В.Г. Применение оружия как экстремальная ситуация деятельности сотрудников органов внутренних дел// Морально-психологическая подготовка сотрудников органов внутренних дел к действиям в экстремальных условиях: Сборник статей. – Домодедово, 1994. – С. 94–95.

⁶ Див.: Соціально-психологічний аналіз причин порушення дисципліни і законності в ОВС. – Харків: ХУВС, 1998.

⁷ Див.: Современная буржуазная военная психология //Сборник переводных статей. – М., Воениздат, 1964. – С. 57.

⁸ Див.: Коломеец В.К. Вопросы психологической подготовки сотрудников милиции к действиям в особо сложных условиях. – Свердловск, 1975. – С. 25.

⁹ Див.: Лебедев В.М. Личность в экстремальных условиях. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

¹⁰ Див.: Котенев Е.О. Психологические реакции работников милиции в чрезвычайных обстоятельствах и постстрессовые состояния: предупреждение и психологическая коррекция // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1996. – № 1 (3). – С. 81.